

Discussion on گرگ (rhinoceros) and کرگ (wolf) with a Look at the Latest Critical Edition of the *Dīvān* of Qaṭrān Tabrīzī

Extended Abstract

Introduction

The present study addresses a problem in the field of textual criticism that is rooted in the historical development of Persian orthography. In Persian manuscripts—particularly those dating to the 11th and 12th centuries AH—the distinction between certain letters had not yet been fully standardized, a circumstance that has led to difficulties in reading classical texts. One of the most significant cases is the graphic similarity between the letters 'ی' and 'گ', which in many manuscripts appear without any distinguishing marks.

This issue becomes especially problematic in the case of words that differ only by these two letters. In such instances, determining the correct form of a word depends on semantic context, textual evidence, and external knowledge. A notable example of such misreading involves the confusion between the words 'کرگ' (rhinoceros) and 'گرگ' (wolf), as evidenced in several cases where these two terms have been incorrectly read in place of one another. Focusing on the names of these two animals in the poetry of Qaṭrān Tabrīzī—whose *Dīvān* was recently republished in a new critical edition (1402/2023)—this study demonstrates that although the editors had access to the correct readings as presented in the edition of Moḥammad Nakhjavānī (1333/1954), they nonetheless appear, for a reason to be discussed, to have adopted the incorrect form in their own edition.

The principal aim of this study is to show that, when confronting orthographic ambiguities, reliance on literary knowledge alone is insufficient; rather, an interdisciplinary approach is required. To this end, the study seeks to demonstrate—by drawing on zoological evidence alongside literary traditions—how the correct reading of these two words can be established.

Methodology

This research adopts an evidence-based and analytical approach, grounded in interdisciplinary methods. The primary data have been extracted from a comparative examination of different versions of the *Dīvān* of Qaṭrān Tabrīzī. In addition, numerous examples from classical Persian prose and poetry are presented to show that, within Persian literature, animals are described with a degree of precision consistent with natural science.

In the first stage, the selected examples are compared across both the older and the more recent editions of the *Dīvān*. In the second stage, a range of sources is consulted to confirm the correct reading: classical Persian literary texts, scientific and encyclopedic works on animals, Arabic poetry, and a post-Islamic Pahlavi text.

A key component of the methodology is the analysis of “textual collocations,” that is, the recurring co-occurrence of animal names within the literary tradition and the meanings implied by such pairings. Finally, the collected data are systematically compared in order to identify the reading that is most consistent with semantic context, literary convention, and external knowledge.

Results

The findings of this study indicate that in the two verses under examination from the *Dīvān* of Qaṭrān, the reading 'کرگ' (rhinoceros) is incorrect, and the correct form is 'گرگ' (wolf). The principal reason for this conclusion is the semantic incompatibility of the rhinoceros within the poetic context. In these verses, the poet describes a battlefield scene and refers to animals that feed on the corpses of the slain.

In classical sources, there is no evidence that the rhinoceros was regarded as a scavenger. It is typically associated with attributes such as strength, ferocity in battle, and combat with elephants. Attributing carrion-eating behavior to the rhinoceros is therefore inconsistent with premodern knowledge. By contrast, abundant evidence from various texts indicates that the wolf, in addition to its predatory nature, was also considered a scavenger. Moreover, the collocation “wolf and vulture” recurs frequently in Persian, Arabic, and even Pahlavi texts, particularly in descriptions of battlefields after the end of combat.

Furthermore, manuscript evidence suggests that the lack of orthographic distinction between 'ک' and 'گ' led editors in some cases to rely on rhetorical considerations in determining readings. In this particular instance, it appears that attention to the paronomasia between 'کرگ' (rhinoceros) and 'کرکس / کرگس' (vulture) led to the preference for the incorrect reading.

Discussion and Conclusion

The results of this study demonstrate that resolving textual ambiguities in Persian manuscripts requires an approach that goes beyond purely literary analysis. The incorporation of auxiliary fields of knowledge—especially those related to the natural sciences and zoology as reflected in classical texts—can play a decisive role in establishing correct readings. The study also shows that classical poets, despite their attention to rhetorical devices, generally did not disregard well-known characteristics of

natural phenomena. Readings that contradict such knowledge should therefore be treated with skepticism.

Moreover, the examination of literary conventions, such as recurrent collocations, constitutes an important tool in textual analysis. This study has shown that the pairing “wolf and vulture” has a substantial precedent and can serve as a valid contextual indicator for determining the correct reading.

In sum, the present research underscores the importance of an interdisciplinary approach in textual scholarship, demonstrating that the integration of linguistic analysis, historical knowledge, and scientific awareness can lead to a more accurate reconstruction of classical texts. This approach may also serve as an effective model for similar studies.

(wolf) with a Look at the Latest Critical گرج (rhinoceros) and گرج Discussion on Edition of the Dīvān of Qaṭrān Tabrīzī

Abstract

This article demonstrates how one of the features of the Persian script in the past has challenged the reading of certain passages in manuscript versions and has caused misreadings. This feature is the similarity between the letters 'ک' and 'گ', which have been written quite similarly at times without any distinguishing mark, making the written form of certain words that differ only in these two letters uniform. Our focus is particularly on the names of two animals, 'گرج' (rhinoceros) and 'گرج' (wolf), which have been used in the poetry of Qaṭrān Tabrīzī, a 12th-century poet. We are aware of the characteristics of these two animals from ancient texts related to animals as well as literary works that have reflected this zoological knowledge. However, the editors of Qaṭrān's recently published Dīvān have made mistakes in identifying these two animals in certain instances. Here, by drawing on some zoological knowledge and certain collocations in the Persian and Arabic textual traditions and post-Islamic Pahlavi literature, we have proposed evidence for the correct reading of the word.

Keywords: Critical Edition, Persian script, Rhinoceros (گرج), the Dīvān of Qaṭrān Tabrīzī, Wolf (گرج).

بحثی درباره کرگ و گرگ با نگاهی به تصحیح تازه دیوان قطران تبریزی

چکیده

در این مقاله نشان داده‌ایم که چگونه یکی از ویژگی‌های رسم‌الخط فارسی در ادوار گذشته، خواندن برخی مواضع نسخه‌های خطی را به چالش تبدیل کرده و موجب بدخوانی‌هایی شده است. این ویژگی تشابه دو حرف ک و گ است که در دوره‌های مختلف گاه بدون هیچ نشانه تمایزبخشی، کاملاً شبیه به هم نوشته شده‌اند و صورت نوشتاری برخی کلمات را که تنها در همین دو حرف اختلاف دارند، یکسان ساخته‌اند. تمرکز ما به طور ویژه بر نام دو جانور، کرگ (کرگدن) و گرگ است که در شعر قطران تبریزی، شاعر سده ۶ق، نیز به کار رفته‌اند و ما، هم به واسطه متن‌های کهن مرتبط با جانوران و هم از طریق متون ادبی که بازتاب‌دهنده این آگاهی‌های جانوری بوده‌اند، از ویژگی‌های آن دو در نظر قدما آگاهییم. با این حال، مصححان دیوان تازه انتشاریافته قطران در موضوعی در تشخیص این دو جانور به خطا افتاده‌اند. در اینجا با بهره‌گیری از برخی آگاهی‌های جانوری و همین‌طور برخی باهم‌آیی‌ها در سنت‌های متنی فارسی و عربی و ادبیات پهلوی پس از اسلام، برای خوانش صحیح کلمه مؤیداتی پیش نهاده‌ایم.

کلمات کلیدی: تصحیح متن، دیوان قطران تبریزی، رسم‌الخط فارسی، کرگ، گرگ.

۱. مقدمه و بحث‌های پیشین

رسم‌الخط فارسی در طول تاریخ خود دگرگونی‌های بسیاری را پشت سر گذاشته و حتی هنوز هم با وجود بحث‌های پرشماری که در روزگار معاصر درباره آن درگرفته، به گونه‌ای یکسره تثبیت شده دست نیافته است. در این میان یکی از حوزه‌هایی که بررسی تحولات رسم‌الخط در آن اهمیت بسیاری دارد، حوزه نسخه‌شناسی و در ادامه آن، کار تصحیح و انتشار نسخه‌های خطی است. هر چند مسئله اساسی آن است که فارسی‌زبانان سده‌های گذشته فارسی را به یک شیوه و آیین نوشته‌اند، با وجود این پژوهشگران توانسته‌اند در یک نگاه کلی دوره‌هایی را برای گونه‌های مختلف رسم‌الخط فارسی تعریف کنند که در هر یک شیوه‌های نسبتاً مشابهی به کار بسته می‌شده است. این دوره‌بندی با نگاه به برخی مقولات که بیش از دیگر چیزها محل اختلافات نوشتاری بوده‌اند، صورت گرفته و یکی از مهم‌ترین این مقوله‌ها هم مسئله نوشتن حروف چهارگانه فارسی (پ، چ، ژ، گ) بوده است (مایل هروی، ۱۳۸۰، ص. ۲۹۶). این حرف‌ها که هر

یک دارای حروف متشابه دیگری هستند، گاهی با افزودن نقطه‌ها یا نشان‌هایی بر زیر و زیر از آن‌ها متمایز گشته‌اند، اما گاهی هم هیچ نشانه تمایزی میان آن‌ها و حروف مشابهشان به کار نرفته است.

بر اساس گزارش جلال متینی (۱۳۴۶، صص. ۱۷۳-۱۷۴؛ ۱۳۴۷، صص. ۱۴۰-۱۵۱)، حرف گ در اندک نسخه‌های به‌جا مانده از سده ۵ق و سپس در نسخه‌های سده‌های ۶ تا ۱۰ق، با گذاشتن نقطه یا نقطه‌هایی یا با افزودن علامت‌های ^۷ یا ^۸ بر زیر یا زیر ک نوشته می‌شده است. از سده ۱۱ق به بعد می‌توان نمونه‌هایی از نوشتن گ با دو سرکش را دید که به مرور بسامد بیشتری یافته است (همان، صص. ۱۵۲، ۱۵۴). اما در سراسر این سده‌ها، به ویژه در سده‌های ۱۱ و ۱۲ق - یعنی همان دوره‌ای که بیشتر نسخه‌های خطی دیوان قطران نیز به آن تعلق دارند (بنگرید به: ادامه مقاله) - همواره یکی از راه‌های نوشتن حرف گ این بوده است که آن را بدون هیچ گونه تمایزی همچون حرف ک بنویسند (متینی، ۱۳۴۷، صص. ۱۵۸).

در این نوشتار تمرکز ما بر دو کلمه گرگ و کرگ (کرگدن) است که چنانچه کاتبان در نوشتن آن‌ها از هیچ نشانه تمایزکننده‌ای استفاده نکرده باشند، کاملاً شبیه هم نوشته می‌شوند و این محتوای متن است که خواندن کلمه به یکی از صورت‌ها را معنادار می‌سازد. اگر این کلمات در محل قافیه به کار رفته باشند، تلفظ راهی برای تشخیص آن‌ها از یکدیگر تواند بود. به طور نمونه، کلمه کرگ در گرشاسب‌نامه با کلمات ترگ، مرگ و برگ هم قافیه شده است (مثلاً بنگرید به: اسدی طوسی، ۱۳۵۴، صص. ۹۴، ۱۳۰، ۱۶۲، ۱۶۶، ۱۹۹، ۲۷۵، ۳۸۸). مشکل اصلی آنجا رخ می‌نماید که کلمه در نثر یا در شعر در غیر محل قافیه به کار رفته باشد، یعنی در جاهایی که نتوان به یقین درباره نحوه تلفظ آن حکم داد. می‌توان نمونه‌های نسبتاً پرشماری از این قبیل بدخوانی‌ها را به ویژه در باب دو کلمه مورد نظر ما در متن‌های تصحیح‌شده فارسی نشان داد.

شاید بتوان اوج این بدخوانی را در تصحیح تذکره مجمع‌الفصحاء دید که در جایی از آن رضاقلی‌خان هدایت قصیده‌ای از شهاب‌الدین مهمره، شاعر سده ۷ق، را نقل کرده تا نشان دهد شاعر چگونه در آن التزام آوردن نام چهار حیوان را کرده است. مصحح این بخش را چنین خوانده: «درین قصیده به صنعت لزوم مالایزم التزام شیر و گرگ و فیل و گرگ کرده» (هدایت، ۱۳۸۲، ج ۱، صص. ۱۱۰۸) و ملفت آن نبوده که به این ترتیب هدایت نام گرگ را دو بار تکرار کرده که بی‌وجه است. در خواندن ابیات نیز همین سهو وجود دارد و همه‌جا آنچه باید کرگ خوانده شود، گرگ خوانده شده و به این ترتیب، تلاش شاعر در صنعت‌پردازی ضایع مانده است. در اینجا چهار بیت آغازین قصیده که این خطا به خواندن همه ابیات آن راه یافته، نقل می‌شود:

آن کند با من که پیل و گرگ وقت کارزار
شد چو شیر شرزه با این شخص چون موی نزار
زان پی او بر دل من درد بارد پیل‌وار
مردم ار شیر نر است از وی برآرد هم دمار

هرزمان این پیر گرگ شیر خوی طفل خوار
زور گرگم نی و گرگ دهر و پیل آسمان
حیلت گرگست و زور گرگ با شیر فلک
پیل مست است این سپهر گرگ‌خوی گرگ‌پوی

(همان جا)

این خطا به تصحیح اثر دیگری از رضاقلی خان هدایت نیز راه یافته است؛ مصححان مدارج/البلاغه در علم بدیع نیز این بیت‌ها را - شاید با نگاه به متن مصحح مجمع‌الفصحاء - به همین ترتیب غلط به متن وارد کرده‌اند (هدایت، ۱۳۸۳، ص. ۱۵).

برای دست یافتن به صورت صحیح این بیت‌ها، لازم است بدانیم که پیشینیان گرگ را علاوه بر درندگی و مردم‌خواری، همچنین بسیار حيله‌گر می‌شناخته‌اند؛ در *نزهت‌نامه* علایی در وصف گرگ آمده است: «هیچ بوی نشنود، اما بدفعلی و حیل و حیل او بسیار است» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، ص. ۵۶). همین آگاهی در *نفائس‌الفنون* نیز تکرار شده است: «و او را در گرفتن گوسفند مکر بسیار باشد» (آملی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص. ۳۱۶؛ نیز بنگرید به: جاحظ، ۱۳۸۴، ج ۱، ص. ۲۱۳، ۲۹۸، که در وصف گرگ از دو کلمه «غدر» و «غدار» استفاده کرده است). این نکته مورد توجه شاعران نیز بوده، برای نمونه، عمیق بخاری (۱۳۳۹، ص. ۱۸۹)، شاعر سده‌های ۵ و ۶ ق، در وصف ممدوح آورده است:

بھول رعد و گشت باد و خشم ابر آزاری
بزر پیل و سهم شیر و مکر گرگ پرستان
این بیت از نظامی نیز به همین ویژگی گرگ اشاره دارد:
چو گرگ افزون بود در چاره‌سازی
شبان را کرد باید خرّقه‌بازی
(نظامی، ۱۳۸۳، ص. ۴۰۴)

همچنین در شعر فارسی به سرعت گرگ در تک یا پویه گرگ اشاره‌های بسیاری می‌توان یافت، از جمله در این ابیات:

اگرش گرگ بپوید بریزدش چنگال
ورش عقاب بپرد بيفتش شهر
(عنصری، ۱۳۴۱، ص. ۱۱۰)
یوزجست و رنگ‌فعل و گرگ‌پوی و گرم‌تگ
ببرجه آهود و روباه‌حیل گوردن
(منوچهری، ۱۴۰۳، ص. ۳۰۶)
شکاری به کردار گوری بزرگ
به پیش اندر آمدش پویان چو گرگ
(ایران‌شان بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۷، ص. ۶۶۳)

از سوی دیگر، می‌دانیم که گذشتگان کرگدن را بسیار زورمند و خشم‌گیرنده، هم‌اورد فیل و شکست‌دهنده او می‌دانسته‌اند (حاسب طبری، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۰؛ شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، صص. ۵۴-۵۵؛ طوسی، ۱۳۸۲، ص. ۵۷۰؛ برای تفصیل در این باره و دیدن شواهد شعری، بنگرید به: مهری، ۱۴۰۰، صص. ۱۰۹-۱۱۱). در اینجا توجه به هندوستانی بودن شاعر (هدایت، ۱۳۸۲، ج ۱، ص. ۱۱۰۵؛ ۱۳۸۳، ص. ۱۴) - یعنی برخاستن او از جغرافیایی که زیستگاه

کرگدن بوده - نیز احتمالاً می‌توانست راهنمای خوبی باشد، اما بدان نیز توجهی نشده است (برای صورت صحیح خوانده شده این قصیده، بنگرید به: رحیم‌پور، ۱۳۹۲، صص. ۱۶۷-۱۶۹؛ نیز: بداؤنی، ۱۳۸۰، ج ۱، صص. ۵۵-۵۶).

مسئله تشابه نوشتاری این دو کلمه در متون کهن، در مقاله‌ای از محمدجعفر یاحقی در مجله جستارهای ادبی با عنوان «گرگسار یا کرگسار؟» (۱۳۹۷) مورد توجه قرار گرفته است. نویسنده در این مقاله به مسئله خواندن کلمه به ویژه در شاهنامه و برخی متون حماسی دیگر اشاره کرده و با استدلال‌هایی نتیجه گرفته است نام‌واژه گرگسار و نام‌جای گرگساران شاهنامه باید به صورت کرگسار و کرگساران خوانده و ضبط شود. استدلال‌های او در این زمینه بر تحقیقاتی تکیه دارد که می‌کوشند مواضع مبهم جغرافیایی شاهنامه را روشن کنند. او سپس بر اساس دانسته‌های قوم‌شناختی کهن نشان داده منظور از کرگساران مردمان سرزمین‌هایی است که جنگاورانشان کلاه‌هایی چندشاخه بر سر می‌گذاشته‌اند و به سبب این شاخ‌ها کرگسار خوانده می‌شده‌اند. نقطه آغاز پژوهش حاضر نیز مسئله رسم‌الخط فارسی و چالش خواندن کرگ/گرگ است، با این تفاوت که استدلال‌های ما در اینجا علاوه بر متون ادبی بر برخی آگاهی‌های جانوری درباره کرگ و کرگدن استوار شده که یاحقی چنانکه خود تصریح کرده، بدان‌ها تکیه‌ای نداشته (همان، ص. ۴۸) و از این منظر می‌توان به برخی مواضع پژوهش او تشکیک‌هایی نیز وارد ساخت.

با طرح این نمونه‌ها، نوعی از چالش مواجهه با برخی مواضع متون کهن را نشان می‌دهیم که برای رفع آن نمی‌توان تنها به دانش‌های ادبی اتکا داشت و گاه حل مسئله به کمک بهره‌گیری از برخی آگاهی‌های جنبی امکان‌پذیر است. هدف ما در این نوشتار آن است که نشان دهیم در مواضعی که نه رسم‌الخط و نه تلفظ هیچ یک کمکی به خواندن متن نکرده‌اند، توجه کردن به آگاهی‌های جانوری که در متن‌های علمی و دانشنامه‌ای کهن مندرج‌اند و البته در موارد بسیاری به متون ادبی نیز راه یافته یا در آن‌ها بازتاب یافته‌اند، یکی از راه‌های پرهیز از درافتادن به خطاست. بدین منظور بر دو بیت از تصحیح تازه انتشار یافته دیوان قطران تبریزی (۱۴۰۲) تمرکز داریم که مصححانش در کار ویراستن آن تلاشی درخور داشته‌اند، اما در تشخیص این دو حیوان از یکدیگر خطایی به کار ایشان راه یافته است.

۲. طرح مسئله

در تصحیح تازه دیوان قطران تبریزی، در مجموع هشت بار به کرگدن اشاره شده، چهار بار با خود لفظ کرگدن (قطران تبریزی، ۱۴۰۲، ج ۱، صص. ۳۶۰، ۴۷۳، ۴۷۹، ۴۸۶) که به واسطه جزء پسینی «دن» امکان بدخوانی آن منتفی است و چهار بار دیگر با لفظ «کرگ» که مشمول نکته رسم‌الخطی مورد نظر ما می‌شود، اما از این چهار مورد تنها دو بیت محل بحث است و دو مورد دیگر با توجه به سنت روشن شعر فارسی و آگاهی‌های تکرار شونده جانورشناختی درباره کرگدن محل اشکال نیستند:

به کرگ ماند هنگام کینه جستن باز به ابر ماند هنگام خرمی کردن
(قطران تبریزی، ۱۴۰۲، ج ۱، ص. ۴۸۹)

و:

خد نگ او تگرگ آسا، بر دشمنش برگ آسا به گاه ضرب کرگ آسا، به گاه حمله مرگ آیین
(همان، ج ۱، ص. ۵۳۰)

اما دو بیتی که می‌توان درباره آن‌ها بحث کرد و درباره ضبط نادرست کلمه کرگ در آنها سخن گفت، این‌ها هستند:

تیغش از لشکر بساسیری کرد گرگان و کرکسان را سور
(قطران تبریزی، ۱۴۰۲، ج ۱، ص. ۲۵۹)

بیت از قصیده‌ای است در مدح ابومنصور ساوتکین که از فرماندهان طغرلبیک سلجوقی بود و در بیت بالا، به شرکت او در سرکوب ارسلان بساسیری که بر خلیفه بغداد شوریده بود، اشاره شده است (عابدی و همکاران، ۱۴۰۲: ج ۱، ص. شصت‌ونه).

و همچنین این بیت:

کرگ و کرکس را از تیغ تو روزی همه روز دوست و دشمن را از کف تو نعمت همه سال
(قطران تبریزی، ۱۴۰۲، ج ۱، ص. ۳۲۷)

از قصیده‌ای در مدح ابوالخلیل جعفر، از ممدوحان ناشناخته قطران، که در کتب تاریخ به احوال او پرداخته نشده و اغلب آگاهی‌ها درباره او از سی قصیده‌ای است که قطران در مدح او سروده است؛ از جمله می‌دانیم او با ارمنیان، گرجیان و رومیان جنگ‌هایی داشته و در اوان تسلط سلجوقیان با ایشان نیز رویاروی شده (بنگرید به: عابدی و همکاران، ۱۴۰۲، ج ۱، ص. شصت) و در قصایدی که قطران در مدح او سروده، علاوه بر سخاوت و زادی، پیوسته به جنگاوری و دلاوری‌اش نیز اشارت رفته است.

دو بیت مزبور در دیوان قطران چاپ نخجوانی به ترتیب به این دو صورت ضبط شده‌اند (با حفظ رسم الخط):

تیغش از لشکر بساسیری کرد گرگان و کرکسان را سور
(قطران تبریزی، ۱۳۶۲، ص. ۱۴۸)

کرگ و کرکس را از تیغ تو روزی همه روز دوست و دشمن را از کف تو نعمت همه سال
(همان، ص. ۲۱۹)

آنچه در اینجا جلب توجه می‌کند، آن است که مصححان دیوان تازه انتشار یافته قطران با وجود آنکه صورت صحیح ضبط بیت‌ها را در چاپ نخجوانی پیش رو داشته‌اند، خوانش خود را ترجیح داده و به متن وارد ساخته‌اند. باید گفت احتمال اینکه مسئله به خطای حروف چینی تقلیل داده شود نیز متفی است، چه بیش از یک بار تکرار شده و در نمایه‌های کتاب هم ذیل فهرست نام جانوران به طور جداگانه برشمرده است (۱۴۰۲، ج ۲، ص. ۱۳۰۶). در ادامه نشان خواهیم داد با توجه به آگاهی‌های جانورشناختی درباره کرگدن و همین‌طور با در نظر گرفتن برخی قرائن متنی از شعر دیگر شاعران و برخی متن‌های منثور، حیوان مورد نظر در این دو بیت گرگ است، نه کرگ و صورت صحیح بیت‌ها همان‌هاست که در چاپ نخجوانی آمده است. همچنین می‌کوشیم برای این پرسش که زمینه بروز چنین خطایی چه بوده است، حدسی پیش نهم.

در اینجا لازم است اشاره شود هر چند قرائت مرحوم نخجوانی در دو بیت مورد نظر ما مقرون به صواب بوده، اما در جای دیگر در خواندن کلمه دچار اشتباه شده است:

خدنگ او تگرگ آسا بروز رزم مرگ آسا بگاه ضرب گرگ آسا بگاه حمله شیرآین
(همان، ص. ۲۸۳)

۳. بحث و استدلال

در بیت‌های مورد نظر، سخن بر سر آن است که ممدوح در میدان نبرد بر دشمنان خود پیروز می‌شود، آنان را می‌کشد و به این ترتیب از پیکر کشتگان برای کرگ و کرکس غذا فراهم می‌آورد. آگاهی پیشینیان از مردارخواری کرکس، به ویژه در میدان‌های نبرد، در اینجا بی‌نیاز از توضیح است. اما هم‌نشینی کرگ و کرکس در این دو بیت به معنای آن است که کرگدن را نیز جانوری مردارخوار یا مشهور به مردارخواری در نظر آوریم، حال آنکه در هیچ یک از منابع کهن مرتبط با جانوران که درباره کرگدن سخن گفته‌اند، چنین آگاهی‌ای وجود ندارد و اطلاع موجود درباره زبری زبان کرگدن و آسیب جسمانی‌ای که او با لیسیدن نوزاد تازه متولدشده خود بدو وارد می‌کند (حاسب طبری، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۱؛ طوسی، ۱۳۸۲، ص. ۵۷۰؛ برای تفصیل در این باره، بنگرید به: مهری، ۱۴۰۰، صص. ۱۰۴-۱۰۵)، نه از مقوله مردارخواری است و نه در منابع کهن چنین خوانده شده است.

درست است که کرگدن از جمله حیوانات کمترشناخته شده بوده و به همین دلیل گاه آگاهی‌های غریب و دور از واقعی نیز در منابع درباره آن به چشم می‌خورد، اما باز هم احتمال اینکه شاعری چون قطران در باب کرگدن چنین پنداشتی داشته باشد، بسیار بعید است. این نکته را اتفاقاً نه به دستیاری منابع علمی کهن، بلکه با استفاده از تاریخ ادبیات و مسئله گردش متون ادبی می‌توان به خوبی نشان داد. می‌دانیم که قطران با وجود آنکه از آذربایجان برخاسته و «مقتدای شاعران آذربایجان» بوده (صفا، ۱۳۶۹، ج ۲، ص. ۴۲۳)، در کار شاعری به شعر شاعران خراسان نظر داشته است.

مورخان ادبی و سبک‌شناسان از جمله او را از پیروان عنصری و فرخی دانسته‌اند و به این اشاره کرده‌اند که او قصاید بسیاری به تقلید از ایشان یا در استقبال از این دو تن سروده است (فروزانفر، ۱۳۸۷، صص. ۴۷۹-۴۸۰؛ ۱۳۸۳، ص. ۳۱۲؛ نیز: شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲، صص. ۵۴۰-۵۴۱). همچنین احتمال آشنایی او با اسدی طوسی، سراینده گرشاسب‌نامه، نیز وجود دارد، چه اسدی از جمله شاعران هم‌روزگار قطران بود که از خراسان به مغرب ایران کوچید، در آذربایجان اقامت گزید و برخی از ممدوحان قطران را مدح گفت (صفا، ۱۳۶۹، ج ۲، صص. ۴۰۵-۴۰۶)؛ از جمله گرشاسب‌نامه خود را به یکی از ایشان، ابودلف، حاکم نخجوان، تقدیم داشت (اسدی طوسی، ۱۳۵۴، صص. ۱۵-۱۹؛ نیز: عابدی و همکاران، ۱۴۰۲: ج ۱، ص. سی‌وهفت، پنجاه‌وشش). افزون بر این‌ها، اگر استدلال‌های آیدنلو را در باب آنکه قطران به احتمال بسیار در سال‌های جوانی خود با شاهنامه فردوسی آشنا و مأنوس بوده است (آیدنلو، ۱۳۸۵، صص. ۱۱۴-۱۱۸)، روا بدانیم، آنگاه باید فردوسی را نیز از زمره شاعرانی در نظر آوریم که اثرش از جمله منابع شعری قطران بوده است. در اینجا اهمیت فرخی، اسدی و فردوسی به عنوان منابع احتمالی شعر قطران یا آثار در دسترس او، به ویژه از آن روست که آثار ایشان از جمله متونی است که می‌توان بیشترین اشارات مربوط به کرگدن در ادب فارسی را در آن‌ها یافت و منطقی است که بپذیریم دست‌کم بخشی از آشنایی قطران با کرگدن از خلال شعر ایشان بوده است.

در این میان، مواجهه فرخی با کرگدن واقعی‌تر به نظر می‌رسد و اگر بپذیریم او در صحنه‌های شکار کرگدن در هند که به دست محمود غزنوی و برادرش، امیریوسف، صورت گرفته، حاضر بوده (مهری، ۱۴۰۰، صص. ۱۱۱-۱۱۲)، حتی می‌توان آن را از معدود موارد مشاهده حیوان از نزدیک در نظر آورد، هرچند فرخی متأسفانه به توصیف دقیق حیوان اهتمامی نداشته است. با این همه، در میان اشارات پربسامد شاعر به کرگدن (مشمول بر شکار و قطع کردن شاخ آن، ساخت سپر از پوست آن، رام کردن آن و نبرد آن با فیل) هیچ اشاره‌ای به مردارخواری کرگدن وجود ندارد. در شاهنامه و گرشاسب‌نامه نیز علاوه بر برخی تشبیهات، از آنجا که صحنه‌هایی از نبرد پهلوانان و جنگاوران با کرگدن به تصویر کشیده شده (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۶، صص. ۵۷۲-۵۷۵؛ اسدی طوسی، ۱۳۵۴، صص. ۱۶۱-۱۶۲)، از این حیوان سخن رفته، اما در هیچ یک به مردارخواری یا گوشتخواری کرگدن اشاره‌ای نشده و توصیفات موجود از کرگدن در آن‌ها با گزاره‌های متون جانورشناختی مطابقت دارد (برای نمونه، بنگرید به: مهری، ۱۴۰۰، صص. ۱۱۲-۱۱۳). به این ترتیب می‌توان گفت نه متون علمی و نه متون ادبی، هیچ کدام نمی‌توانسته‌اند راهنمای قطران در مردارخوار پنداشتن کرگدن باشند. با توجه به همین متن‌ها و آگاهی‌هاست که به نظر می‌رسد می‌توان در حکم یاحقی آنجا که به گرگساران در *داراب‌نامه* پرداخته نیز تردید کرد. در جایی از *داراب‌نامه* در توصیف گرگساران آمده است: «چون اسکندر را بدیدند خویشان را بر سپاه او بزدند، مردمان را به دندان برمی‌دریدند و می‌خوردند تا بسیار خلق را هلاک کردند» (طرسوسی، به نقل از یاحقی، ۱۳۹۷، ص. ۴۹). یاحقی در اینجا نوشته است: «[این توصیف] می‌تواند توصیف انسانی "کرگ" هم باشد به‌ویژه که در بیشتر منابع از شاخ کرگدن به دندان هم یاد شده است. بنابراین می‌توان اینجا هم حکم کرد که "کرگ" مضبوط در نسخه خطی از سوی مصحح کتاب "کرگ" خوانده شده است» (همانجا). البته درست است که

گاه در بعضی متن‌ها از شاخ کرگدن به عنوان دندان او یاد شده، اما نمی‌توان گفت در «بیشتر منابع»، چه ادبی و چه علمی، چنین بوده است. تنها به طور نمونه، در *گرشاسب‌نامه* که در آن بسیار از کرگدن سخن رفته، همه‌جا برای اشاره به شاخ حیوان از کلمه «سرو» و تنها یک بار از «دندان» (اسدی طوسی، ۱۳۵۴، ص. ۳۸۸) و در *دیوان* فرخی همواره از «شاخ» و تنها یک جا از «یشک» (فرخی، ۱۳۷۸، ص. ۲۱۳) استفاده شده است. از میان منابع جانورشناختی فارسی نیز در *تحفه الغرائب* (حاسب طبری، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۰)، *نزهت‌نامه علائی* (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، صص. ۵۴-۵۵)، *عجایب‌المخلوقات* (طوسی، ۱۳۸۲، صص. ۵۷۰-۵۷۱)، *نوادرات‌التبادر* (دنیسری، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۹)، *منافع حیوان* (عبدالهادی مراغی، ۱۳۸۸، صص. ۶۷-۶۸) و *عجایب‌الدنیا* (ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷، صص. ۵-۶) همه‌جا به دفعات از لفظ «سرو»، در ترجمه فارسی *عجایب‌المخلوقات* قزوینی (بی‌تا، صص. ۴۲۳-۴۲۴) از دو لفظ «شاخ» و «قرن» و در *نفائس‌الفنون* (آملی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص. ۳۰۵) از کلمه «شاخ» استفاده شده است. با این همه، موضع انتقاد جای دیگری است: «مردمان را به دندان برمی‌دریدند و می‌خوردند». در اینجا می‌توان به نکته‌ای که در بالا به آن پرداختیم، بازگشت: در متون در دسترس هیچ‌گاه درباره گوشتخواری یا مردم‌خواری کرگدن سخن گفته نشده، اما درباره گرگ همواره از دریدن و خوردن یاد شده است. به عبارت دیگر، در صورت پذیرش استدلال‌های یاققی، باز هم نمی‌توان رأی داد همه صورت‌های «گرگسار» موجود در متن‌ها حاصل بدخوانی صورت «کرگسار» باشد و به هیچ وجه دور نیست که پدیدآوران متن‌ها به سیاق سگسار و کرگسار، به وجود گرگسار نیز قائل بوده باشند.

اکنون می‌توان به صورت دیگر ضبط دو بیت مورد نظر ما پرداخت، یعنی ضبطی که «گرگ» را به جای «کرگ» نشانده است. گرچه در متون فارسی گرگ بیش از هر چیز، به سبب درنده‌خویی و تضادش با میش / بره / رمه / گوسفند / شبان مورد توجه شاعران و نویسندگان بوده، اما در متن‌های گوناگون اشاراتی هم درباره مردارخواری گرگ وجود دارد. در *نزهت‌نامه علائی* در وصف آنکه گرگ‌ها چگونه شقاق (نوعی آهو) را شکار می‌کنند، آمده است: «پس همه را بکشند و مردار بر هم توده کنند و انبار بنهند و بروزگار همی‌خورند» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، ص. ۵۹). طوسی نیز در *عجایب‌المخلوقات* بدون استفاده از لفظ مردار، از همین شیوه شکار و انبار کردن آن سخن گفته است (۱۳۸۲، ص. ۵۶۸؛ نیز بنگرید به: نصرالله منشی، ۱۳۸۱، ص. ۱۷۲، حکایت صیاد و آهو و خوگ و گرگ از «باب دوستی کبوتر و زاغ و موش و باخه و آهو» که در آن گرگ قصد می‌کند اجساد را که یافته، ذخیره سازد).

در متون نظم و نثر دیگری نیز می‌توان شواهدی از مردارخواری گرگ یافت. از جمله این بیت *شاهنامه* در داستان فرود به مردارخواری گرگ در جنگ اشاره دارد:

به روز بلا در دم کارزار
بر کوه چون گرگ مردارخوار

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۳، ص. ۶۱)

یا در این بیت‌ها از *گرشاسب‌نامه*، شاعر گرگ و کفتار را در خوردن پیکر مردگان در کنار هم نشانده است:

سرش را ز تن برد و بر دار کرد
تنش را خور گرگ و گفتار کرد
(اسدی طوسی، ۱۳۵۴، ص. ۳۹۹)

همه ره ز بس کشته بر یکدگر
سر و پای و دل بود و مغز و جگر
از آن دشت تا سال صد زیر گل
همی گرگ تن برد و گفتار دل
(همان، ص. ۴۸)

همچنین در این بیت که درباره کشتگان و گریزندگان از میدان نبرد سخن می‌گوید، نشانی از مردارخواری گرگ دیده می‌شود:

مر افکنده را گرگ دل کرد پاش
گریزنده را غول گفتی که باش
(همان، ص. ۴۰۹)

نظامی در این بیت از هفت پیکر گرگ را علاوه بر مردم‌خوار، مردارخوار نیز دانسته است:

مردمان همچو گرگ مردم‌خوار
گاه مردم خورند و گاه مردار
(نظامی گنج‌ای، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۴)

یا نویسنده *مرزبان‌نامه* در «داستان سوار نخچیرگیر» در وصف مهارت و کثرت اشتغال جوان شکارچی از برخی حسن تعلیل‌ها بهره برده، از جمله آورده است: «در متصید آن صحرا از مزاحمت او طعمه بهیچ سبعی نمی‌رسید تا گوشت مردار بر گرگ مباح شد و گراز باستخوان دندان خویش قناعت کرد» (سعدالدین وراوینی، ۱۳۸۰، ص. ۴۹۹). به عنوان شاهی دیگر می‌توان به این بخش از *کشف‌المحجوب* نیز نظر کرد: «مستصوف به نزدیک صوفی از حقیری چون مگس بود و آنچه این کند به نزدیک وی هوس بود، و به نزدیک دیگران چون گرگ پرفساد که همه هم‌تش لختی دریدن و مردار خوردن باشد» (هجویری، ۱۳۸۴، ص. ۴۹).

اما به غیر از این شواهد درباره مردارخواری گرگ، می‌توان برای درستی ضبط گرگ در بیت‌های مورد نظر پشوانه دیگری نیز عرضه داشت و آن شواهدی از شعر فارسی است که در آن‌ها گرگ و کرکس در مردارخواری باهم‌آیی داشته‌اند؛ از جمله در این بیت از *گرشاسب‌نامه*، گرشاسب پیغامی تهدیدآمیز برای بهو، کاردار سرن‌دیب، می‌فرستد و او را به قتل تهدید می‌کند:

دهم گنج و جاهت به دیگر کسان
برد گرگ دل دیده‌ات کرکسان
(اسدی طوسی، ۱۳۵۴، ص. ۹۷).

و این بیت از امیرمعزی در مدح سلطان سنجر و فتح غزنین:

ز خسته کوه و صحرا را کنار آکنده و دامن ز کشته گرگ و کرکس را شکم پر گشته و ژاغر
(معزی، ۱۳۱۸، ص. ۱۹۷)

همچنین این بیت از همایون‌نامه که در آن یکی از مردمان اوس درباره مجازات اهانت‌کنندگان به عایشه خطاب به پیامبر (ص) چنین می‌گوید:

بباید سرش را ز تن دور کرد وز آن کرکس و گرگ را سور کرد
(زجاجی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص. ۵۸۹)

جالب است که می‌توان نمونه‌ای از این باهم‌آیی را در شعر ناصر خسرو نیز یافت، اما اینجا نه از باب شباهت در مردارخواری، بلکه از باب تضاد در نوع حرکت:

به مسجد خواند ار مؤذن، چو کرکس زان فرولنگی دوی چون گرگ پویان گر به گرگان خواندت سلطان
(ناصر خسرو، ۱۳۸۰، ص. ۴۰۰)

شواهد بالا از سده‌های ۵، ۶ و ۷ هستند، اما می‌توان سابقه باهم‌آیی گرگ و کرکس را عقب‌تر نیز برد و آن را جز در زبان فارسی در زبان‌های دیگری که با فارسی پیوند داشته‌اند، پی گرفت. از جمله می‌توان به یکی از متون ادبیات زرتشتی اشاره کرد که در سده ۳ ق به زبان پهلوی نوشته شده است: وزیدگیهای زادسپرم به قلم زادسپرم گشتن جم. از جمله آگاهی‌هایی که درباره زادسپرم داریم، آن است که از خانواده‌ای از روحانیان زرتشتی برخاسته، خود نیز روحانی بوده و مدتی در سرخس و سیرجان زیسته است (برای تفصیل درباره او و اثرش، بنگرید به: تفضلی، ۱۳۷۶، صص. ۱۴۵-۱۴۸). او در بخشی از این اثر، در نقل گفت‌وگویی میان زردشت و اورمزد درباره بازسازی جهان و رستاخیز چنین آورده:

«و زردشت پرسید که: 'آنکه بگذشت <خو> سگ و پرنده <تن او را> از هم بگسست و گرگ و کرکس ببرد، چگونه دوباره به هم رسند؟' (وزیدگیهای زادسپرم، ۱۳۸۵، ص. ۹۱؛ برای متن آوانویسی شده، بنگرید به: همان، صص. ۲۴۰-۲۴۱).

از این باهم‌آیی می‌توان در شعر عربی نیز نشان داد؛ ما در اینجا تنها به ذکر دو نمونه از مشهورات اکتفا می‌کنیم، یکی بیتی از ابوتمام (وفات: ۲۳۱ق):

فإن ذمَّتِ الأعداءُ سوءَ صَبَاحِها فليس يُؤدِّي شُكرُها الذَّبُّ و النَّسْرُ
(ابوتمام، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۳۳۹)

و دیگری این بیت از ابوفراس حمدانی (مقتول: ۳۵۷ق):

و أظمأ حتى تَرْتَوِي الْبَيْضُ وَالْقَنَا
و أَسْغَبُ حَتَّى يَشْبَعِ الذُّئْبُ وَالنَّسْرُ

(ابوفراس حمدانی، ۱۴۰۸ق، ص. ۱۴۴)

نسخه‌های خطی داخل در کار تصحیح دیوان قطران همه «پس از سال ۱۰۰۰ق و بیشتر در میانه سال‌های ۱۲۰۰ تا ۱۳۰۰ق کتابت شده‌اند» (عابدی و همکاران، ۱۴۰۲: ج ۱، ص. یک‌صدوپنجاه). هرچند مصححان احتمالاً به دلیل آنکه هیچ کدام از نسخه‌ها کهن نبوده‌اند، از توصیف رسم‌الخط آن‌ها صرف‌نظر کرده‌اند، اما بررسی چند تصویری که از برگ‌های برخی نسخه‌های مورد استفاده خود به مقدمه ضمیمه ساخته‌اند، نشان می‌دهد ظاهراً به جز نسخه «ع» (کتابت‌شده به قلم عبرت نایینی به تاریخ ۱۳۳۶ق) که حرف گ در آن با دو سرکش نوشته شده، در دیگر نسخه‌هایی که تصویری از آن‌ها به دست داده شده، تمایزی میان ک و گ وجود نداشته است (همان، ج ۱، ص. یک‌صدوپنجاه‌وسه - یک‌صدوشصت و چهار) و این یعنی به احتمال بسیار در اغلب موارد تشخیص این دو حرف بر عهده پژوهشگران بوده و رسم‌الخط نسخه‌ها کمکی به این تشخیص نمی‌کرده است.

حال اگر بخواهیم برای راه یافتن چنین خطایی به تصحیح تازه دیوان قطران دلیلی بیابیم، شاید بتوان چنین حدسی زد: احتمالاً در نظر مصححان خواندن بیت با دو کلمه کرگ و کرکس جناس قوی‌تری می‌ساخته تا با گرگ و کرکس. جناس موجود میان کرگ و کرکس هم آوایی است و هم نوشتاری، و با در نظر گرفتن قریب‌المخرج بودن دو حرف ک و گ می‌توان آن را نوعی جناس مذیل در نظر گرفت. اما در هم‌نشینی کرگ و کرکس تنها با صورت ناقصی از جناس خط روبه‌رویم. همچنین می‌دانیم آنچه امروز کرکس می‌خوانیم، در متن‌ها به صورت کرگس نیز به کار رفته (برای مثال، بنگرید به: خالقی مطلق، ۱۳۹۶، ص. ۳۰۷؛ نیز: واژه‌نامه موضوعی زبان‌های باستانی ایران، ۱۳۹۰، ص. ۱۴۲) و به نظر می‌رسد در شعر فارسی از این صورت دوم برای ساختن برخی تناسب‌های لفظی با نام جانوران دیگری استفاده شده است (برای نمونه، بنگرید به: عیدگاه طبقه‌ای، ۱۴۰۱، ص. ۲۲۸). هرچند مصححان در نهایت در ضبط بیت‌ها صورت کرکس را ترجیح داده‌اند، اما شاید به تلفظ کرگس نیز توجهی داشته‌اند. باری، ایشان در مقدمه اثر درباره «جناس و موسیقی کلمات» در شعر قطران سخن گفته‌اند و او را در به کار داشتن «آرایه‌های بدیعی و هنرنمایی‌های لفظی» از شاعران پیشگام دانسته‌اند و به ویژه جناس را «عنصر غالب» بوطیقای شعر او معرفی کرده‌اند (عابدی و همکاران، ۱۴۰۲، ج ۱، ص. یک‌صدویازده - یک‌صدودوازده) که سخنی است درست. با این همه، اگر حدس ما صحیح باشد، باید گفت تکیه صرف بر این فرض که شاعر در پی برقرار ساختن بیشترین هم‌آوایی‌ها بوده، بدون در نظر گرفتن زمینه سخن و آگاهی‌های جانبی دیگر، لزوماً به نتیجه صواب راه نمی‌برد.

۴. نتیجه‌گیری

در این نوشتار کوشیدیم نشان دهیم چگونه تشابه نوشتاری دو حرف ک و گ در رسم الخط فارسی در ادوار مختلف، در خواندن برخی کلمات دشواری‌هایی به وجود آورده است. تمرکز ما در این مقاله بر دو کلمه کرگ و گرگ بوده است که گاه به سبب همین دشواری به نادرست خوانده شده‌اند؛ از جمله در دو بیت از دیوان قطران تبریزی که اخیراً تصحیح جدیدی از آن انتشار یافته، آنچه باید گرگ خوانده می‌شده، کرگ خوانده شده و کرگ و کرکس در کنار هم نشانده شده‌اند، احتمالاً از آن رو که مصححان با در نظر داشتن سبک شعری قطران، به جناس موجود میان دو کلمه کرگ و کرکس، بهای بیشتری داده‌اند تا به آگاهی‌های جانوری دربارهٔ این حیوان. در اینجا آنچه راهنمای پژوهشگران و مصححان تواند بود، توجه به بافت کلام است که به ویژه در شعر فارسی اغلب به ویژگی‌های حیوان مورد نظر خود، بدون اشارهٔ مستقیم، نظر دارد و بنابراین در این قبیل موارد، آگاهی از آنکه شاعران حیوانات را به چه ویژگی‌هایی می‌شناخته‌اند، برای درست خواندن متن ضرورت می‌یابد. در دو بیت مورد بحث در این نوشتار، خواندن کلمه به صورت کرگ به معنای آن است که کرگدن را حیوانی مردارخوار بدانیم، اما قدما حیوان را بدین صفت نمی‌شناخته‌اند. برعکس می‌توان آگاهی‌هایی یافت که در آن به مردارخواری گرگ اشاره شده و همین ویژگی است که با بافت کلام در بیت‌های مورد نظر، یعنی سخن گفتن از پیکر کشتگان در میدان نبرد، همخوانی دارد. از سوی دیگر، توجه به سنت‌های شعری مرتبط با جانوران، مثل برخی باهم‌آیی‌ها که در شعر فارسی به تکرار رسیده، می‌تواند راهنمایی برای تشخیص درست باشد. در اینجا نیز با پیش نهادن شواهدی از شعر فارسی نشان دادیم که باهم‌آیی گرگ و کرکس، با توجه به ویژگی مشترک هر دو حیوان که مردارخواری است، در آثار شاعران دیگری نیز دیده می‌شود و جز شعر فارسی می‌توان در ادبیات پهلوی و شعر عربی نیز نمونه‌هایی از این باهم‌آیی را یافت. نکتهٔ مهم آن است که از چنین پیگیری‌هایی می‌توان به این نتیجه رسید که شاعران آنجا که برای مضمون‌پردازی و صنعت‌سازی از حیوانات (یا به عبارت کلی‌تر از طبیعت) استفاده کرده‌اند، هیچ گاه شناخت واقعی از حیوان را به بهای آرایش‌های لفظی و موسیقایی شعر وانهاده‌اند. دانشنامه‌های علوم طبیعی و متن‌های جانورشناسانهٔ کهن از جمله منابع پشتیبانی هستند که می‌توان گزاره‌های تصدیق‌کنندهٔ این ادعا را در آن‌ها باز یافت.

پی‌نوشت‌ها

۱. نام شاعر در مجمع‌الفصحاء و مدارج‌البلاغه شهاب‌الدین مدارانی ضبط شده است. برای آنکه مداران صورت تصحیف‌شده‌ای از بداؤن، یکی از شهرهای شبه‌قارهٔ هند، بوده است، بنگرید به: رحیم‌پور، ۱۳۹۲، صص. ۱۵۸-۱۵۷.

۲. به عنوان نمونه‌ای از ابهامات برخاسته از تشابه دو حرف ک و گ، می‌توان به مقالهٔ «کوش یا گوش؟» از جلال متینی (۱۳۶۶) اشاره کرد که در آن به مسئلهٔ ضبط نام قهرمان کوش‌نامه پرداخته شده است. متینی که مصحح کوش‌نامه نیز هست، به تردیدی اشاره کرده که به سبب محتوای بیتی از این متن برای او ایجاد شده و بر اساس آن، چنین به نظر می‌رسد که به قرینهٔ برخی ویژگی‌های ظاهری شخصیت، می‌توان نام او را گوش خواند. هر چند متینی سرانجام در تصحیح اثر ضبط کوش را برگزیده، با این همه در مقدمهٔ خود بر کتاب نیز دربارهٔ تردید مذکور سخن گفته است (متینی، ۱۳۷۷، ص. ۳۶).

. البته در اغلب این موارد به جز قافیه، بیت‌ها به ویژگی‌های شناخته‌شده و روشن کرگدن نیز اشاره داشته‌اند. حبیب یغمایی دربارهٔ رسم‌الخط نسخه‌های مورد استفادهٔ خود در کار تصحیح گرشاسب‌نامه و تمایز یا تشابه دو حرف ک و گ در آن‌ها توضیحی نداده است. تنها می‌دانیم در نسخهٔ ناقص موزهٔ بریتانیا که به نظر او «یکی از نسخ بسیار قدیم و بسیار معتبر گرشاسب‌نامه» بوده (یغمایی، ۱۳۵۴، ص. هفده) کاتب «میان کاف و گاف در اکثر موارد فرقی نمی‌گذارد اما در یکی دو جا روی گاف سه نقطه گذاشته است» (امیدسالار، ۱۳۹۷، ص. ۴۳۸). به هر روی می‌توان احتمال زیادی داد تشخیص میان گرگ و کرگ در متن که به کرات هم به کار رفته، بر عهدهٔ مصحح بوده و رسم‌الخط کمک چندانی در این باره به او نمی‌کرده است. به جز مواردی که می‌توان به کمک قافیه تشخیصشان داد یا موضعی که اشاره به ویژگی‌های شناخته‌شدهٔ گرگ و کرگ امکان اشتباه آن‌ها با یکدیگر را منتفی ساخته، در بیت‌های معدودی از گرشاسب‌نامه کرگ به نادرست گرگ خوانده شده است؛ بنگرید به: صفحات ۲۰ (بیت ۱۳)، ۳۸۷ (بیت‌های ۴۲ و ۵۷) و ۳۹۲ (بیت ۵۲).

کتاب‌نامه

- آملی، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۱). *نقائس الفنون فی عرایس العیون*. تصحیح ابوالحسن شعرانی. ج. ۳. کتابفروشی اسلامیه.
- آیدنلو، س. (۱۳۸۵). نخستین سند ادبی ارتباط آذربایجان با شاهنامه. *مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی* (دانشگاه شهید چمران اهواز)، ۲(۱)، ۱۱۱-۱۴۲.
- ابن محدث تبریزی (۱۳۹۷). *عجایب‌الدنیا*. تصحیح علی نویدی ملاطی. انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری نشر سخن.
- ابوتمّام، حبیب بن اوس (۱۴۲۱ق/۲۰۰۰م). *دیوان*. شرحه و ضبطه و قدّم له ایمان البقاعی. ج. ۲. مؤسسهٔ الأعلمی للمطبوعات.
- ابوفراس حمدانی (۱۴۰۸ق/۱۹۸۷م). *دیوان* (علی روایهٔ ابن خالویه و روایات اخر). حقیقه و شرحه محمد التونجی. منشورات المستشاریه الثقافیه للجمهوریه الاسلامیه الایرانیه.
- اسدی طوسی، حکیم ابونصر (۱۳۵۴). *گرشاسب‌نامه*. به اهتمام حبیب یغمائی. کتابخانهٔ طهوری.
- امیدسالار، م. (۱۳۹۷). *گرشاسب‌نامه*. در: *سی و دو مقاله در نقد و تصحیح متون ادبی*. انتشارات دکتر محمود افشار، ۴۳۵-۴۴۴.
- ایران‌شان بن ابی‌الخیر (۱۳۷۷). *کوشش‌نامه*. به کوشش جلال متینی. انتشارات علمی.
- بداؤنی، عبدالقادر (۱۳۸۰). *منتخب‌التواریخ*. تصحیح احمدعلی صاحب. به کوشش توفیق هـ سبحانی. ج. ۱. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- تفضلی، ا. (۱۳۷۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش ژاله آموزگار. سخن.
- جاحظ، ابوعثمان عمرو (۱۳۸۴ق/۱۹۶۵م). *الحوین*. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. ج. ۱. مکتبه و مطبعه مصطفی‌البابی الحلبی و اولاده بمصر.

حاسب طبری، محمد بن ایوب (۱۳۹۱). *تحفه الغرائب*. تصحیح جلال متینی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. خالقی مطلق، ج. (۱۳۹۶). *واژه‌نامه شاهنامه*. به کوشش فاطمه مهری و گلاره هنری. سخن.

دنيسرى، شمس‌الدين محمد (۱۳۸۷). *نوادرات‌التبادر لنخفه‌البهادر*. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

رحیم‌پور، م. (۱۳۹۲). اشعار باقی‌مانده از شهاب‌الدین مهمرۀ بداونی. *ویژه‌نامه نامۀ فرهنگستان (شبه‌قاره)*، ۱(۱)، ۱۵۷-۱۸۳.

زجاجی (۱۳۹۰). *همایون‌نامه (تاریخ منظوم)*. تصحیح علی پیرنیا. میراث مکتوب.

سعدالدین وراوینی (۱۳۸۰). *مرزبان‌نامه*. به کوشش خلیل خطیب‌رهبر. انتشارات صفی‌علی‌شاه.

شفیعی کدکنی، م. (۱۳۷۲). *صور خیال در شعر فارسی*. مؤسسه انتشارات آگاه.

شهمردان بن ابی‌الخیر (۱۳۶۲). *نزهت‌نامه علائی*. تصحیح فرهنگ جهانپور. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صفا، ذ. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج. ۲. انتشارات فردوس.

طوسی، محمد بن محمود (۱۳۸۲). *عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات*. به اهتمام منوچهر ستوده. انتشارات علمی و فرهنگی.

عابدی، م. و همکاران (۱۴۰۲). مقدمه بر: *دیوان قطران تبریزی*. تصحیح محمود عابدی و مسعود جعفری، با همکاری تهمینه عطائی و شهره معرفت. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

عبدالهادی مراغی (۱۳۸۸). *منافع حیوان*. به کوشش محمد روشن. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

عمیق بخاری (۱۳۳۹). *دیوان*. تصحیح سعید نفیسی. انتشارات کتابفروشی فروغی.

عنصری، ابوالقاسم حسن (۱۳۴۱). *دیوان*. به اهتمام یحیی قریب. بانک بازرگانی.

عیدگاه طرّبه‌ای، و. (۱۴۰۱). *تلفّظ در شعر کهن فارسی*. ویراست دوم. انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری سخن.

فرخی سیستانی (۱۳۷۸). *دیوان*. تصحیح محمد دبیرسیاقی. زوار.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳). *شاهنامه*. به کوشش جلال خالقی مطلق. ج. ۳ و ۶. مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

فروزانفر، ب. (۱۳۸۳). *تاریخ ادبیات ایران (بعد از اسلام تا پایان تیموریان)*. به کوشش عنایت‌الله مجیدی. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

فروزانفر، ب. (۱۳۸۷). *سخن و سخنوران*. زوار.

قزوینی، زکریا بن محمد (بی‌تا). *عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات*. تصحیح نصرالله سبّوحی. کتابخانه و چاپخانه مرکزی ناصر خسرو.

- قطران تبریزی (۱۳۶۲). دیوان. به اهتمام محمد نخجوانی. انتشارات ققنوس.
- قطران تبریزی (۱۴۰۲). دیوان. تصحیح محمود عابدی و مسعود جعفری، با همکاری تهمینه عطائی و شهره معرفت، ج. ۱ و ۲. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- مایل هروی، ن. (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- متینی، ج. (۱۳۴۶). رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ۳(۲ و ۳)، ۱۵۹-۲۰۶.
- متینی، ج. (۱۳۴۷). تحول رسم الخط فارسی از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ۴(۳)، ۱۳۵-۱۶۲.
- متینی، ج. (۱۳۶۶). کوش یا گوش؟. ایران‌نامه، ۲۱، ۱-۱۴.
- متینی، ج. (۱۳۷۷). مقدمه بر: کوش‌نامه. انتشارات علمی.
- معزی، محمد بن عبدالملک نیشابوری (۱۳۱۸). دیوان. به سعی و اهتمام عباس اقبال. کتابفروشی اسلامیة.
- منوچهری دامغانی (۱۴۰۳). دیوان. به کوشش راضیه آبادیان. انتشارات دکتر محمود افشار.
- مهری، ف. (۱۴۰۰). تصویر ایرانیان از کرگدن با نگاهی به شعر فارسی. پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۱(۱)، ۹۵-۱۱۸.
- ناصرخسرو قبادیانی (۱۳۸۰). دیوان/شعار. به اهتمام نصرالله تقوی. تصحیح مجتبی مینوی. انتشارات معین.
- نصرالله منشی، ابوالعالی (۱۳۸۱). کلیله و دمنه. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی. مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- نظامی گنجهای (۱۳۸۰). هفت‌پیکر. تصحیح حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. نشر قطره.
- نظامی گنجهای (۱۳۸۳). خسرو و شیرین. تصحیح حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. نشر قطره.
- واژه‌نامه موضوعی زبان‌های باستانی ایران (بدن انسان و جانوران، نام‌های جانوران) (۱۳۹۰). زیر نظر حسن رضائی باغبیدی. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- وزیدگیهای زادسپرم (۱۳۸۵). نگارش فارسی، آوانویسی و تصحیح محمدتقی راشد محصل. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هجویری، علی بن عثمان (۱۳۸۴). کشف‌المحجوب. تصحیح محمود عابدی. سروش.
- هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۸۲). مجمع‌الفصحاء. تصحیح مظاهر مصفا. ج. ۱. امیرکبیر.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۳). *مدارج البلاغه در علم بدیع*. تصحیح حمید حسنی، با همکاری بهروز صفرزاده. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

یاحقی، م. (۱۳۹۷). *گرگسار یا کرگسار؟*. جستارهای ادبی، ۲۰۰، ۳۷-۵۴.

یغمایی، ح. (۱۳۵۴). مقدمه بر: *گرشاسب‌نامه*. کتابخانه طهوری.

نسخه
پیش
از انتشار